

beiden verbindt, is een geaardheid die hen voortdurend tot rollen en posen dwingt om voor de buitenwereld te verbergen wat bij ontdekking tot maatschappelijke uitstoting zou leiden. In zijn magistrale *Auszenseiter* (Suhrkamp: Frankfurt am Main, 1975) schrijft de literatuur-socioloog Hans Mayer:

Allein der homosexuelle Künstler war zum Rollenspiel verurteilt, also zur ästhetischen Existenz. Entweder agierte er als musterhafte Gatte und Vater im Triebverzicht... oder er spielte, nicht selten arg chargierend, die Gegenrolle des totalen Auszenseiters und Clochards.

Kneppelhout, sinds 1845 gebonden in een kinderloos huwelijk met een vrouw die hem vele jaren zou overleven, speelde de rol van voorbeeldig echtgenoot, filantroop en pedagoog en verstarde tot een monument van respectabiliteit⁷.

R. de Ruig

7. Over de relatie tussen Kneppelhout en zijn beschermelingen heb ik een uitvoeriger opstel geschreven onder de titel 'De maecenas van De Hemelsche Berg en zijn protégés' dat in het novembernummer van het tijdschrift *Homologie* (1982) is gepubliceerd.

A. Heerding, *Geschiedenis van de NV Philips' gloeilampenfabrieken, I, Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie* (Den Haag: Nijhoff, 1980, 413 blz., ISBN 9024790336).

De studie van Heerding is een indrukwekkend voorbeeld van de wijze waarop bedrijfsgeschiedenis beoefend kan worden. Een theoretisch kader van waaruit dit boek geconcipeerd is ontbreekt weliswaar, maar het werkmodel van de auteur levert genoeg materiaal op voor een theoretische bezinning op de praktische beoefening van de bedrijfsgeschiedenis. Men zou daarbij tevens gebruik moeten maken van studies van Klein en De Vries. De afwezigheid hier van een theoretisch-methodologische verantwoording moet overigens niet worden verstaan als een verwijt gericht tot de auteur. Al jaren wordt immers door bedrijfshistorici geklaagd over gebrek aan theorievorming. Terecht stelt Klein dat dit ook te wijten is aan de theoretische economie, die weinig aandacht schenkt aan de ondernemer en aan de relaties tussen ondernemer en maatschappij. Jaeger constateert in 1972, dat de afkeer van bedrijfshistorici voor een theoretische verdieping van hun specialisme zelfs de vorm heeft aangenomen van een beroepsziekte¹. Zo erg is het nu ook weer niet, maar ontegenzeggelijk blijft de behoefte aan theorievorming groot. In zijn *Through Growth and beyond* bespreekt William Parker uitvoerig een aantal studies over ondernemingsgeschiedenis waarin hij naast lof ook kritiek uit met name over het onvoldoende theoretische fundament ervan². Men kan zich dienaangaande geheel vinden in wat Joh. de Vries onlangs schreef: 'Een gemeenschappelijk aanvaarde grondslag van theorievorming ontbreekt, zelfs

1. H. Jaeger, 'Gegenwart und Zukunft der historischen Unternehmerforschung', in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, ed., *Theoretische en methodologische aspecten van de economische en sociale geschiedenis* (Den Haag, 1979) II, 143.

2. W.N. Parker, 'Through Growth and beyond Three Decades in Economic and Business History', in: L.P. Cain and P.J. Uselding, ed., *Business Enterprise and Economic Change. Essays in Honour of Harold F. Williamson* (Ohio: Kent State University Press, 1975) 40-47.

een wat uitgebreider inventarisatie van denkbare theoretische gezichtspunten b.v. in een inleiding tot de bedrijfsgeschiedenis'³.

Het boek van Heerding is van grote betekenis, doordat zijn 'Philipsgeschiedenis' geïntegreerd is in de stand van zaken der economische en sociale geschiedenis van Nederland. De auteur beschrijft niet alleen de ontstaansgeschiedenis van de NV Philips' gloeilampenfabrieken, maar hij analyseert ook de ontwikkeling van de gehele Nederlandse gloeilampenindustrie en plaatst deze binnen de ontwikkeling van de opkomst der elektrotechnische industrie. Heerding's specifieke doelstelling: de stichting van het Philipsbedrijf te verklaren vanuit economische, technische en sociale factoren is zonder meer gerealiseerd. Zijn boek behoort niet tot 'het plaatjes-en-praatjes-genre', is evenmin anecdotisch van opzet en segmentarisch beperkt tot het Philipsbedrijf zelf en het verhaalt niet louter over de successen, maar ook over de tegenslagen van het familiebedrijf Philips. Op grond van een doorwrochte argumentatie verwijst schrijver vele uitspraken van P.J. Bouman in diens boek over Anton Philips naar het rijk der fabelen. Groot vakmanschap en de aan hem gegunde vrijheid bij zijn studie liggen aan de basis van deze monografie. Wat mij bijzonder treft in deze studie is de voortdurende verwevenheid tussen bedrijfs- en technische geschiedenis. De wel bestaande vrees dat door een geïsoleerde beschrijving van het bedrijf de technische geschiedenis wordt verwaarloosd, logenstraft Heerding volledig. De auteur weet op indringende wijze de affiniteit tussen ondernemersgedrag en technische ontwikkeling van de desbetreffende bedrijfstak aan te tonen. Hij legt verband tussen inventie enerzijds, innovatie en commerciële haalbaarheid anderzijds.

Toen Heerding in 1974 begon met de voorbereidende werkzaamheden, keek hij uit over een onbeploegde akker. Juist vanwege zijn spontaan gegroeide doelstellingen is hij gedwongen geweest tal van voorstudies te verrichten waarvoor hij binnen- en buitenlands archiefmateriaal en vakliteratuur moest doorworstelen. Mij bekreep aanvankelijk, toen ik het boek ter recensie ontving, de lust tot vertraging der bespreking. Immers de titel noodt niet onmiddellijk uit tot lezing, het boek zelf oogt saai. Maar wat een vergissing: de inhoud is daaraan omgekeerd evenredig.

Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie is het eerste deel van de geschiedenis van de NV Philips' gloeilampenfabrieken. Dit deel behandelt de ontstaansgeschiedenis van het bedrijf geplaatst in het perspectief van de opkomst der elektrotechnische industrie in Nederland vanaf de jaren tachtig. Het boek bevat zes hoofdstukken. Achtereenvolgens worden besproken de technische ontwikkeling van de gloeilamp en de commerciële toepassing ervan (hoofdstuk 1, 9-48), de geschiedenis van de familie Philips waarbij specifieke aandacht wordt gevraagd voor het formidabele ondernemerschap van Frederik Philips, de 'founding father' van de latere gloeilampenfabriek (hoofdstuk 2, 49-106), het ontstaan en de ontwikkeling van de elektrische verlichting gedurende de jaren 1880-1890 (hoofdstuk 3, 107-162), de grondslagen van de Nederlandse gloeilampenindustrie (hoofdstuk 4, 163-216), de Amsterdamse elektriciteitsconcessie (hoofdstuk 5, 217-278) en de stichtingsgeschiedenis van het Philipsbedrijf in Eindhoven (hoofdstuk 6, 279-334). De conclusies zijn in een *Ter afronding helder samengevat* (335-348). Tien instructieve bijlagen (351-382), bronvermelding en literatuur (383-394), lijst van staten (395-396), verantwoording van de illustraties (397) en een register (399-414) besluiten dit boek. De belangrijkste onderzoeksresultaten van de studie van Heerding zijn:

1. Het ontstaan van de elektrotechnische respectievelijk de gloeilampenindustrie in Ne-

3. Joh. de Vries; 'De stand der bedrijfsgeschiedenis in Nederland', in: Geurts en Messing, ed., *Theoretische en methodologische aspecten*, II, 135.

derland is niet toe te schrijven aan autonome impulsen, maar aan externe factoren. De sociale en economische omstandigheden van Nederland zijn in de jaren 1880-1890 nog niet van dien aard dat er een geavanceerde industriële sector als die van de elektrotechniek wortel kan schieten. Daartoe ontbreekt het aan personeel kader en, zeker voor wat de toepassing van zware elektrotechniek betreft, aan bereidheid tot investeren. Het ontstaan van de gloeilampenindustrie in Nederland, Oostenrijk en Zwitserland – Duitsland geeft circa 1890 op elektrotechnisch gebied de toon aan – is in feite te danken aan de tussen 1886 en 1889 in Engeland gevoerde octrooiprocessen. Het alleenrecht van gloeilampenfabricage komt hierdoor terecht bij de Edison and Swan United Electric Light Company Limited met als basis-octrooi het zogenoemde kooldraad filament en het 'flashing process'. Het volledige verlichtingssysteem, waarin de gloeilamp een onderdeel vormt, raakt hierdoor in handen van één maatschappij. Immers, Edison bezat toen ook al een monopoliepositie ten aanzien van ontwikkeling en vervaardiging van parallelschakeling, meet- en regelapparatuur, stroomdraad, kabels, fittingen, lampvoeten, elektriciteitsmeters en dergelijke. Het is juist deze marktbeheersing van Edison and Swan geweest die heeft bijgedragen tot de exodus van elektrotechnici naar het continent. De afschaffing van de octrooiwet in Nederland in 1869 (tot 1912) maakt ons land aantrekkelijk voor de vestiging van gloeilampenfabrieken. In de loop van 1889 zijn er in Nederland vier gloeilampenfabrieken in bedrijf, die alle gebruik maken van buitenlandse, vooral Engelse en Duitse, technische kennis. Wanneer Philips in 1891 begint, neemt hij de Duitse technicus Emile Woschke in dienst. Reeds in 1890, dus vóór de aanvang van Philips, omvat het Nederlandse productie-aandeel 14% van de totale Europese productie aan gloeilampen. In 1903 is dit percentage wel hetzelfde gebleven, maar van de vier gloeilampenfabrieken uit 1890 is er nog maar een in bedrijf (de fa. Goossens, Pope en co. te Venlo), die in dat jaar een productiequote haalt van 3,05%. De rest heeft dan al Philips naar zich toe getrokken (212, 213).

2. Dat de gloeilampenindustrie hier van start kón gaan, wijst op actief ondernemerschap. Heerdings betoog sluit hier aan op de nieuwe inzichten in de wijze waarop en de mate waarin het Nederlandse industrialisatieproces plaatsvindt. Met name is van belang, dat de initiële impulsen tot vervaardiging van gloeilampen komen vanuit traditioneel gevestigde bedrijven. De schrijver toont aan dat de gloeilampenfabriek in Eindhoven niet zou zijn gesticht zonder het ondernemerschap en de technische belangstelling van Frederik Philips (1830-1900), de vader van Gerard en Anton. En het is opmerkelijk dat de fabricage van gloeilampen in Nederland van de grond komt vanwege het feit dat 'door traditionele ondernemers toen de investeringsactiviteit werd verlegd van hun handelszaken en ambachtelijke bedrijfjes naar fabriekmatige productie' (347, 348). Zo is Frederik Philips handelaar in tabak en koffie, de Goossens, die in 1889 in Venlo een gloeilampenfabriek stichten, zijn bankiers en handelaars in koffie. Mij dunkt dat Heerding, voor wat betreft de andere installateurs en gloeilampenfabrikanten die hij noemt, beter de traditionele herkomst had kunnen benadrukken dan hun sociale afkomst. Immers, schrijver acht de meesten van hen afkomstig uit de middenstand, maar de sociale en economische criteria van deze maatschappelijke groep definieert hij niet. Moet men de Goossens, die in Venlo tot de hoogst aangeslagenen in de patentbelasting behoren, tot de middenstand rekenen? (205). En wat te doen met Frederik Philips, die in 1867, behalve onroerend goed ter waarde van f 8000,— een geldsom erft van f 28.265,70? (97). Men kan hem toch niet bij de middenstand inlijven?

3. Gerard Philips (1858-1942) is niet de wereldvreemde uitvinder, zoals Bouman hem beschrijft, maar in de eerste plaats een alerte ondernemer. Zijn uitvinderschap wordt ook door Heerding in het juiste licht gesteld. Voorzeker, een bekwaam en geschoold technicus,

maar veel meer de man die gebruik maakt van de inventies en innovaties van anderen, deze verder ontwikkelt en commercieel weet te exploiteren. In zekere zin vallen in deze de activiteiten van Gerard te vergelijken met die van Thomas Alva Edison (1847-1931), wiens gloeilamp ook het resultaat is geweest van langjarige onderzoekingen door Humphry Davy, Joseph Swan, St. George Lane-Fox, William Sawyer en Albon Man. De *ondernemer* Gerard Philips heeft de kansen, die zijn vader hem bood, volledig uitgebuit.

Het hiervoor aangestipte volledige elektrische verlichtingssysteem wordt doorbroken op grond van het gebleken succes dat de gloeilamp zich apart laat produceren. Daartoe heeft bijgedragen de langdurige strijd om de Amsterdamse elektriciteitsconcessie (217-278), die tenslotte beslecht wordt ten gunste van de openbare exploitatie. Dit hoofdstuk, soms al te wijldlopig, toont aan dat door deze strijd de monopolioïde tendenties van elektrische krachtstations om het volledige elektrische verlichtingssysteem te leveren, wordt doorbroken. Hierdoor krijgen tal van kleine bedrijven kansen de productie van elektrotechnische artikelen ter hand te nemen. De gloeilamp neemt hierin een zeer grote plaats in. De fabricage ervan is echter complex en eist, behalve kennis van elektrotechniek, ook 'het feitelijke beheersen van onder andere vacuümtechniek, metallurgie, glas- en chemische techniek, instrumentkunde en fotometrie...' (310). Het is boeiend te lezen hoe Gerard zich het fabricageproces en de technische implicaties daarvan eigen maakt. Helder staat hem vanaf de aanvang voor ogen de massaproductie van de gloeilamp te realiseren om daardoor een bedrijf op te bouwen met groot concurrentievermogen. Dat heeft hij op weergalozes manier bereikt door heel doordacht kleinschalig te beginnen, 'maar met het inzicht dat hij het gloeilampenvak onder de knie moest hebben alvorens tot productie op industriële schaal te kunnen overgaan' (337).

In zijn hiervoor genoemde studie gaat William Parker uitvoerig in op een aantal respect afdwingende studies over ondernemingsgeschiedenis. Desniettemin vindt hij ze te weinig comparatief, onvoldoende opgenomen in de algemene economische geschiedenis en meer gericht op de fysionomie dan op de anatomie van het onderzoeksobject. Het boek van Heerding verdient juist daarom zoveel lof omdat deze elementen, op het ontbreken waarvan Parker gewag maakt, in zijn studie over het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie zijn geïntegreerd.

F.A.M. Messing

Jan Bank, e.a., ed., *Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1980, 267 blz., f 42,50, ISBN 90295 2301 8).

Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme bevat een aantal degelijke bijdragen en beweegt zich over het geheel op een behoorlijk niveau van behandeling der themata (enkele op de achterflap genoemde artikelen zijn echter niet opgenomen in de definitieve uitgave). Afgezien van de eerste bijdrage, die van Nico Wilterdink over 'collectivisatie van de vermogens in Nederland in plaats van socialisatie der produktiemiddelen', is hier de geschiedenis der sociaal-democratie in de eerste vijftientig jaar van het bestaan der SDAP, in de jaren 1930 en in de naoorlogse periode 1945-1950 aan de orde.

Bertus Mulder stelt met zijn artikel over het theoretisch maandschrift *De Nieuwe Tijd*, dat van 1896 tot 1921 is verschenen, in wezen de vraag naar de rol die dit ten dele door idealistische intellectuelen gedragen orgaan in de interne partijgeschiedenis heeft vervuld. Opmerkelijk is wel de veelzijdige inhoud van dit periodiek en de keur van medewerkers